אור הצפון — חכמה וחסד

חכמה וחסדא. גדולתו של הקדוש ברוך הוא מתגלית בבריאה על ידי מדת החסד המהוה את יסוד העולם כדכתיב: "עולם חסד יבנה" (תהלים פט). אולם באמת אין לתאר את הקדוש ברוך הוא באיזו מדה, כי הוא למעלה מכל מושגינו ואין לו דמות ותבנית, אלא שמדת החסד היא גילוי של חכמתו יתברך והחסד והחכמה אינם שני מושגים נפרדים כי אם חד הוא. ואמנם הכתוב אומר: "ה' בחכמה יסד ארץ" (משלי ג), מדת החסד שבה נבנה העולם, כאמור, היא היא החכמה שבה נוסדה הארץ.

מצינו לגבי אברהם שהתדמה לקונו ותפש אומנותו שהיא מדת החסד כדכתיב "חסד לאברהם". ומתוך התדמותו לקונו במדת החסד בא לידי הכרה בה'. והרי מכאן שהיינו הך, שהחסד של הקדוש ברוך הוא בא ממקור החכמה ומי שמתדמה לקונו והולך בדרכיו בא לידי הכרת חכמתו.

את מדת החסד של הקדוש ברוך הוא, מגלה לגו התורה בשלש עשרה המדות, כמו שאמר ה' למשה: "אני אעביר כל טובי לפניך" (שמות לג). והנה כשנתבונן בהן נראה שכולן יסודן בחכמה. המדה האחרונה של י"ג המדות היא "ונקה" ובה השיא של חסד ה'. אמרו חז"ל: "אי אפשר לומר 'נקה' שכבר נאמר 'לא ינקה', ואי אפשר לומר 'לא ינקה' שכבר נאמר 'נקה', הא כיצד? מנקה הוא לשבין ואינו מנקה לשאינן שבין" (יומא פו.). הרי שמדות הקדוש ברוך הוא מקורן בחכמה, ולכן אף מדת טובו בשיאה האחרון המחייבת לנקות את החטא, אינה חלה אלא על השבים בלבד ולא על שאינם שבים, כי כל אימת החטא קיים אין מקום למדת החסד וכאמור, החכמה והחסד חד הוא.

וכן מצינו לגבי כל י"ג המדות. המדות הראשונות הן: ה', ה', ומפרשים חז"ל: "אני קודם שיחטא האדם ואני הוא לאחר שיחטא האדם ויעשה תשובה" (ראש השנה יז:), כלומר, המדה הראשונה של החסד מתבטאת בבריאת העולם קודם שחטא אדם הראשון. והנה עיקר החסד מתבטאת בעונג החכמה. נתאר לנו כמה היה האדם מתענג לוא היה מכיר את חכמת כל הנבראים, את הדוממים והצומחים ובעלי החיים, את אשר מעל הארץ ואת אשר מתחת לארץ. הלא עונג זה הוא כעין עולם הבא שגם שם יושבים הצדיקים ונהנים. והרי כל זה נברא בשביל האדם. ולא עוד אלא גם השמים וכל צבאם וכל העולמות שאין שיעור לחכמתם נבראו בשביל האדם, ועל הכל נאמר: "תמשילהו במעשי ידיך כל שתה תחת רגליו" (תהלים ח). ועוד, שמילא את האדם עצמו בחכמה ובתבונה עד שהמלאכים טעו בו ובקשו לומר לפניו שירה, והטעות לא באה מתוך איזה מעשה של האדם אלא מתוך עצם מציאותו וגדולתו. והרי לאיזו הכרה אפשר להגיע מתוך חכמה זו של העולם וכמה יש בזה מן העונג והעידון. הנה גם היום אין שיעור לעונג שהאדם יכול לשאוב מחכמת הבריאה ולבוא מתוכה לידי הכרה, למרות שנתקללה וירדה מגדולתה ירידה אחר ירידה מדור לדור, ועל אחת כמה בזמן שהיתה בעיצומה מתחילת הבריאה. וזוהי חכמת החסד.

הכתוב אומר: "לגוזר ים סוף לגזרים כי לעולם חסדו" (תהלים קלו), כלומר, מעשה קריעת ים סוף בעת יציאת בני ישראל ממצרים הוא חסד עולמים. והרי היה זה ים קטן וכנגדו עמדו שש מאות אלף רגלי הצועקים אל ה' שיושיעם מידי המצרים הרודפים אחריהם, ובכל זאת ראו בזה חסד עולמים. ומתוך חסד זה הכירו את חכמת ה' ובאו לידי הכרה, כדכתיב: "ויראו העם את ה' ויאמינו בה'" (שמות יד). וכמה קטן חסד זה לעומת עצם בריאת היבשה, שאמר ה' "יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד ותראה היבשה" (בראשית א), שבקע את כל הימים שבעולם והבדיל בינם לבין היבשה והעמיד את הארץ. כמה חסד עולמים וחכמה יש בבריאה זו ולאיזו הכרה בגדולתו של הקדוש ברוך הוא צריכים להגיע מתוך כך. וזה הכל נעשה ביום אחד ובשביל אדם אחד. ואם כך בפרט אחד, כמה רב החסד ועצומה החכמה בכל הבריאה שנבראה בששת ימי בראשית. ומעשי בראשית אלו מחדש ה' בטובו בכל יום תמיד - במשך קרוב לששת אלפים שנה בשביל כל אדם ואדם. כמה יש לומר על זה "כי לעולם חסדו" ולאיזו הכרה צריכה להביא חכמה זו.

וזוהי המדה הראשונה ממדות טובו של ה' קודם שיחטא האדם. אולם לאחר שחטא האדם אף שיעשה תשובה, לא היה מקום לפי המדה הראשונה של טוב ה' לקיום הבריאה, כי אין החכמה מחייבת חסד כזה לגבי אדם החוטא. והיה צריך הקדוש ברוך הוא, כביכול, להתגלות בעוד מדה של חכמה שגם היא נקראת: ה', כלומר, באותו שיעור כמו המדה הראשונה המקיימת עולם חכמה כזה, כדי להחזיק את קיומו של אותו עולם גם לאחר החטא כשיעשו תשובה. וזה חסד יותר גדול מעצם הבריאה, כי יותר נקל לברוא עולם לפני החטא מאשר להחזיקו לאחר החטא.

ב. והנה לא מספיקה מדה אחת לקיים את הבריאה לאחר החטא, אלא הוסיף הקדוש ברוך הוא עוד מדה על מדה ועוד מדה על מדה: "אל רחום וחנון ארך אפיים ורב חסד ואמת" וכו' וכו', כדי למצא מקור בחכמה לא להחריב את העולם.

והבה ונמשיך להתבונן במדות טובו של ה'. כתוב: "נושא עון ופשע וחטאה", ופירש רש"י: "עוונות אלו הזדונות, פשעים אלו המרדים שאדם עושה להכעיס", ולבסוף כתוב "חטאה" שהיא השגגה. ולכאורה לפי מושגי החסד שלנו, יש לחונן יותר את החטא בשגגה ולשאת את עוונו מאשר לשאת את עוון המזיד והמורד. הרי מוצאים אנו לגבי קין שאמר לאחר שהרג את הבל אחיו: "גדול עוני מנשוא" (בראשית ד), ופירשו חז"ל שאמר קין להקדוש ברוך הוא: "לעליונים ותחתונים אתה סובל ולפשעי אי אתה סובל" (ילקוט שם), כלומר קין הכיר שיותר קל להקדוש ברוך הוא לברוא את כל העולם, העליונים והתחתונים, מלסבול עוון ופשע שהם מרידה בה'. ולפי מושגינו חטא בשגגה אינו כל כך חמור ומדת החסד חלה עליו יותר. ולמה כתוב בראשונה עוון ופשע ולבסוף חטאה?

אולם לפי מושגי החכמה שהיא מקור החסד, יותר קשה לשאת את השגגה מאשר המזיד והמורד, כי המזיד והמורד - אמנם עוונו גדול מאד כי הוא ממרה את רצונו של הקדוש ברוך הוא, אבל מצד שני הוא לפחות יודע את ה' ומכיר בו ואינו פוגם בעצם יסודות החכמה, אלא שיצרו תוקפו ומעביר אותו על דעתו ועל דעת קונו והוא מתקומם כנגדו; אבל לעומת זה החוטא בשגגה הלא הוא מתעלם מה' לגמרי ומסיח דעתו מעצמו ומחובתו בעולמו, והרי הוא פגום בידיעתו ובהכרתו ומהוה ניגוד ליסודות הבריאה שהיא החכמה, ויותר קשה שתחול עליו מדת החסד באשר הוא בבחינת "פסיק רישיה ולא ימות"? מהותו המשוללת מחכמה, מבוגרת לקיומו שכל כוחו אינו בא אלא מתוך מדת החסד היונק ממקור החכמה. וכאילו הוא עוקר בעצמו את שורש חיותו,13בשיחה אחרת הסביר מרן את הסיבה שקשה לשאת חטאו של השוגג יותר משל המזיד, משום שהמזיד עם כל רשעו הרי הוא עושה את הרע מתוך דעתו ורצונו ואינו מאבד לפחות את כוח בחירתו, אבל השוגג החוטא מתוך העלם וחוסר דעה ומחשבה, הרי מזניח את כוח בחירתו המהוה עיקר מהותו של האדם וצלם האלקים שבו והוא מאבד את עצמו. אלא שהקדוש ברוך הוא בטובו הגדול מוצא מדה בחכמה לגמול חסד גם לשוגג זה ולשאת את חטאו. ולאחר כל עולמות החסד הללו הנובעים מחכמת ה', באה המדה האחרונה "ונקה", שמנקה את החטא ומוחק אותו לגמרי. אולם רק למי ששב בתשובה, אבל מי שאינו שב בתשובה, דללו בשבילו כל מעינות החכמה ותמו כל עולמות החסד ואין לו תקנה.

ומכאן, למעשה, כמה נורא הוא חטא האדם, הן במזיד והן בשוגג, שהוא מהוה ניגוד ליסוד הבריאה שהוא החכמה ושולל כל מדות החסד וחותר תחת קיומו של העולם.

ויש לעמוד גם על הצד השני של המטבע. כשם שמצד אחד החטא מהוה, כאמור, ניגוד לכל חכמת הבריאה ושם לאל את כל מדות החסד של הקדוש ברוך הוא שעליו הושתת העולם, הרי רואים אנו מצד שני, כמה חסד מחייבת חכמתו של הקדוש ברוך הוא בשעה שהאדם עושה תשובה מהחטא, כי הוא מעורר את מדת טובו לקיים שוב את הבריאה כמו לפני החטא ולהוסיף עוד מדה על מדה ממקור טובו הנצחי ובלתי הסופי.

ומהי התשובה? שהאדם מכיר את חטאו ואומר: "חטאתי", הכתוב אומר: "הנני נשפט אותך על אמרך לא חטאתי" (ירמיה ב). הרי שכל המשפט בא על אשר לא מכירים את החטא ולא אומרים "חטאתי", אבל ברגע שהאדם אומר: "חטאתי". אין מקום למשפט. וכן אנו מוצאים גבי בלעם שלאחר שהמרה את פי ה' והלך עם שרי בלק, למרות שה' גילה לו דעתו שלא ללכת עמהם, הרי ברגע שאמר למלאך ה' שבא כנגדו להמיתו: "חטאתי", מיד ניצל ממות (במדבר כב).

ובכן אמירתו של האדם "חטאתי" נחשבת לתשובה והיא מחדשת את כל מדות טובו של הקדוש ברוך הוא ומקיימת את כל הבריאה על כל עולמות החסד שבו. וכמה מחסיר, איפוא, האדם ומהרס את כל החסד הנצחי של הבריאה אם אינו אומר "חטאתי".

ואם באמירת "חטאתי" כן, על אחת כמה כשהאדם אינו חוטא כלל ועוד מקיים רצונו של הקדוש ברוך הוא ועושה מצוה, כמה הוא מעורר מדות טובו של הקדוש ברוך הוא ומשפיע עולמות של חסד לעצמו ולכל הבריאה כולה.

ומכאן כמה גדולתו של האדם שהוא המניע את כל פעולות חכמתו של הקדוש ברוך הוא בעולם, שמצד אחד החטא שלו עלול להרוס את כל הבריאה ולמנוע את מדות טובו וחסדו של הקדוש ברוך הוא; ומצד שני אמירה שלו שהוא חוזר מהחטא, וכל שכן קיום מצוה על ידו - מעורר עולמות של טוב וחסד כה רב בכל הבריאה.